

10. ZÁVĚR

Rozvinutá jednorozměrná společnost mění poměr mezi racionálním a iracionálním. Na pozadí fantastických a šílených aspektů její racionality se stává sféra iracionálního doménou skutečně racionálního – idejí, které mohou „podporovat umění života“. Jestliže etablovaná společnost řídí každou normální komunikaci a posiluje či oslabuje ji v soulase se společenskými požadavky, pak asi nemají hodnoty, které jsou těmto požadavkům cizí, žádné jiné prostředí, v němž mohou být komunikovány, než abnormální médium umělecké literatury. Estetická dimenze si ještě uchovává svobodu výrazu, jež dává spisovatelé a umělci schopnost nazývat lidi a věci jejich pravým jménem – dávat jméno jinak nepojmenovatelnému.

Skutečná tvář naší doby se ukazuje v románech Samuela Becketta; skutečné dějiny doby byly napsány ve hře Rolfa Hochhutha *Der Stellvertreter*. Ke slovu zde již nepřichází žádná imaginace, nýbrž rozum, a to ve skutečnosti, která všechno ospravedlňuje a všemu dává rozřešení – kromě hříchů proti svému duchu. Imaginace se zřiká této reality, která se jí vyrovnává a překonává ji. Osvětím stále ještě žije a nejen ve vzpomínce, ale v mnoha výkonech člověka – v kosmických letech, raketách a řízených střelách, v „labyrintu krytů pod snack-barem“, v hezkých elektronických továrnách, čistých, hygienických, s květinovými záhony, v jedovatém plynu, který lidem ve skutečnosti neškodí, v tajemství, na němž se všichni podílíme. Tak vypadá systém, v němž se nacházejí velké lidské vymoženosti přírodních věd, medicíny a technologie; úsilí o záchranu a zlepšení lidského života jsou jediným příslibem v neštěstí. Záměrná hra s fantastickými možnostmi, schopnost jednat s čistým svědomím *contra naturam*, experimentovat s lidmi a věcmi, měnit iluze ve skutečnost a říkce v pravdu, osvědčovat míru, v níž se stala imaginace nástrojem pokroku. Ovšem nástrojem, který je jako jiné nástroje v etablovaných společnostech metodicky zneužíván. Tím určuje chod a styl politiky, moc imaginace při manipulaci se slovy daleko překonává *Alenku v říši divů* a mění smysl v nesmysl a nesmysl ve smysl.

Dříve antagonistické sféry splývají na technické a politické půdě – magie a věda, život a smrt, radost a bída. Krása zjevuje svůj teror ve vysoce ceněných jaderných továrnách, laboratoře se stávají „průmyslovými par-

ky“ v příjemném prostředí; civilní obrana (hlavních stanů) vystavuje „prvo-třídní kryt proti atomovému úderu“, celý vyložený koberci („měkký“), opatřený klubovkami, televizory a šachovnicemi, „projektovaný jako místnost pro velkou rodinu v mírových dobách (sic!) a jako rodiný kryt proti atomovému úderům, kdyby vypukla válka.“¹ Jestliže hrůza takových předstáv nepronikne do vědomí, jestliže je přijímána skoro jako samozřejmost, pak je tomu proto, že tyto vymoženosti jsou a) ve smyslu etablovaného řádu zcela racionální a b) symboly lidské geniality a moci, která překračuje tradiční hranice fantazie.

Obscení splývání estetiky a skutečnosti vyvrací filozofie, stavící „poetickou“ imaginaci proti vědeckému a empirickému rozumu. Technologický pokrok je provázen stále větší racionalizací, ba realizací imaginárního. Archetyp hororu stejně jako radosti, války stejně jako míru ztrácí svůj katastrofický charakter. Jejich uplatnění v každodenním životě individuů již není projevem iracionálních sil – jejich náhradní moderní bozi jsou prvky technického panství a jsou mu podřízeni.

Redukováním a přímo rušením jejího romantického prostoru donutila společnost fantazii, aby se osvědčila na nové půdě, na níž jsou překládány její obrazy v dějinně účinné schopnosti a projekty. Překlad může být stejně špatný a zmatený jako společnost, která jej provádí. Oddělena od sféry materiální výroby a materiálních potřeb byla imaginace pouhou hrou, pochroumanou v říši nutnosti a diktovanou pouze fantastickou logikou a fantastickou pravdou. Jestliže technický pokrok toto oddělování ruší, pak dává obrazům svou vlastní logiku a pravdu; zužuje svobodnou schopnost ducha. Zmenšuje však také propast mezi imaginací a rozumem. Obě antagonistické schopnosti se stávají na společné půdě vzájemně závislými. Není vzhledem k výkonnosti rozvinuté industriální civilizace veškerá hra fantazie hrou s technickými možnostmi, které mohou být ověřovány mírou své uskutečnitelnosti? Romantická idea „imaginativní“ vědy se stává, jak se zdá, stále více empirickou.

Vědecký, racionální charakter imaginace je již dávno uznáván v matematice, v hypotézách a experimentech přírodních věd. Stejně je uznáván v psychoanalýze, jejíž teorie se zakládá na předpokladu specifické racionality iracionálního; pochopená imaginace se, reorientována, stává terapeutickou silou. Její dosah však může být mnohem větší než pouhé léčení neuróz. Tento výhled nezpřístupňoval žádný básník, nýbrž vědec:

„Celá materiální psychoanalýza . . . nás může pomáhat léčit od našich obrazů nebo aspoň omezovat jejich sílu. Lze proto doufat . . . že *imaginace může činit šťastným*, jinými slovy dodává imaginaci čisté svědomí tím, že jí jsou poskytovány všechny výrazové prostředky, všechny materiální obrazy, které vznikají v *přiroze-*

¹ Podle *The New York Times* z 11. listopadu 1960, citovaném na výstavě v New York Civil Defense Headquarters, Lexington Ave. and Fifty-fifth Street.

ných snech v normální snové činnosti. Učinit imaginaci šťastnou, zajistit její celkový nadbytek, to právě znamená dopomoci jí k plnění její hlavní funkce jako psychologického impulsu a podnětu.²

Imaginace nezůstala imunní vůči procesu zvěcnění. Svými představami jsme posedlí a trpíme jimi. To dobře věděla psychoanalýza a znala také důsledky toho. Kdybychom však chtěli „imaginaci dát všechny výrazové prostředky“, znamenalo by to regresi. Individua (zmrzačená i ve své představitosti) by organizovala a ničila ještě více, než jim je dovoleno nyní. Takové uvolnění by znamenalo úplný horor – ne katastrofu kultury, nýbrž svobodný rozmach jejich nejregresivnějších tendencí. Racionální je taková imaginace, která se stává *apriorním* základem přestavby výrobního aparátu a jeho nového zaměření na mírovou existenci, život bez strachu. A taková nemůže být nikdy imaginací těch, kteří jsou posedlí obrazy panství a smrti.

Osvobodit imaginaci tak, aby jí mohly být poskytnuty všechny výrazové prostředky, předpokládá potlačení mnohého, co je nyní svobodné a zvěcňuje represivní společnost. Takový převrat není věcí psychologie a etiky, nýbrž politiky brané v tom smyslu, v jakém se zde tohoto pojmu veskrze používalo: jako praxe, v níž se vyvíjejí, definují, uchovávají a mění základní společenské instituce. Je to praxe individuální, až už je organizována jakkoli. A tak je třeba se ještě jednou vrátit k otázce: jak se řízená individua – která ze svého ochromení učinila vlastní svobodu a uspokojení, čímž umožnila rozšíření reprodukce tohoto ochromení – mohou osvobodovat sama od sebe a od svých pánů? Zda je vůbec myslitelné prolomit tento circulus vitiosus?

Je to paradoxní, ale zdá se, že představa nových společenských institucí nepůsobí při pokusu o odpověď na tuto otázku tu největší potíž. Etablované společnosti samotné se mění nebo už změnilly základní instituce ve směru zvýšeného plánování. Pokud je rozvoj a využívání všech disponibilních zdrojů univerzálního uspokojování vitálních potřeb základním požadavkem pacifikace, je neslučitelný s převládáním partikulárních zájmů, jež stojí v cestě dosažení tohoto cíle. Kvalitativní změna závisí na tom, aby se plánovalo pro celek a proti těmto zájmům a jen na této základně může vzniknout svobodná a rozumná společnost.

Instituce, v rámci nichž se může s pacifikací počítat, se vzpírají tradičnímu dělení na autoritativní a demokratické, centralizované a liberální formy vlády. Opozice vůči centrálnímu plánování ve jménu liberální demokracie, které je nyní odmítáno, ve skutečnosti slouží i ideologické podpoře represivních zájmů. Cíl opravdového sebeurčení individuální závisí na účinnější sociální kontrole výroby a rozdělování prostředků potřebných k životu (měřeno podle dosažené úrovně kultury, hmotné i duchovní).

² Gaston Bachelard, *Le Matérialisme rationnel* (Paris, Presses Universitaires, 1953), s. 18 (podtrženo Bachelardem).

Technologická racionalita, zbavená svých vykořisťovatelských rysů je jediným měřítkem a ukazatelem plánování a rozvoje všech disponibilních zdrojů. Sebeurčení by ve výrobě a rozdělování základních životních potřeb a služeb znamenalo plýtvání. Práce, kterou je třeba zvládnout, je práce technická, a jako práce skutečně technická vede ke snížení tělesné a duševní námahy. V této sféře je centralizovaná kontrola racionální, pokud vytváří podmínky pro smysluplné sebeurčení. To se pak může projevat ve své vlastní sféře – v rozhodnutích, k nimž patří výroba a rozdělování ekonomického přebytku a v individuální existenci.

V každém případě spojení centralizované autority s přímou demokracií prodělává, ovšem v závislosti na stupni vývoje, nekonečně mnoho proměn. Sebeurčení bude reálné v té míře, v níž se masy přemění v individua, osvozená od veškeré propagandy, indoktrinace a manipulace, schopná poznávat skutečnosti, chápat je a hodnotit alternativy. Jinými slovy, společnost by byla rozumná a svobodná v té míře, v níž by byla organizována, uchována a reprodukována podstatně novým dějinným subjektem.

Na současném stupni vývoje rozvinutých industriálních společností odmítá tento požadavek jak materiální, tak i kulturní systém. Moc a výkonost tohoto systému, pronikavá asimilace ducha s fakty, myšlení s požadovaným chováním, přání s realitou – to všechno působí proti vzniku nového subjektu. Tento systém rovněž bojuje proti představě, že nahrazení panující kontroly výrobního procesu „kontrolou zdola“ by znamenalo nástup kvalitativní změny. Tato představa platila a platí tam, kde dělníci byli a stále ještě jsou živou negací a obžalobou etablované společnosti. Avšak tam, kde se tyto třídy staly oporou panujícího způsobu života, by jejich přístup ke kontrole tuto kontrolu jen jiným způsobem prodloužil.

A přece máme k dispozici všechna fakta, která kritickou teorii této společnosti a jejího osudového vývoje podporují: stále pronikavější iracionalita celku, plýtvání a restrikce produktivity, potřeba agresivní expanze; neustálá hrozba války, intenzifikovaná exploatace, dehumanizace. A všechno to ukazuje na dějinnou alternativu: plánovitě využívání zdrojů k uspokojení životních potřeb při minimu dřiny, přeměna volného času v čas svobodný, pacifikace boje o existenci.

Fakta a alternativy však před námi leží jako fragmenty, které nelze spojit, nebo jako svět němých objektů bez subjektů, bez praxe, která by tyto objekty uváděla do pohybu jiným směrem. Dialektická teorie není vyvrácena, nemůže však poskytnout žádný lék. Nemůže být pozitivní. Dialektický pojem ovšem transcenduje daná fakta tím, že je chápe. Právě v tom spočívá symbol jeho pravdy. Určuje dějinné možnosti, dokonce nutnosti; k jejich uskutečnění však může dojít jen na základě praxe, která odpovídá teorii. V současné době praxe s teorií nijak nekorresponduje.

Z teoretických i empirických důvodů vyjadřuje dialektický pojem svou vlastní beznadějnost. Lidská skutečnost je jejími dějinami, a v nich rozpory samy od sebe neexplodují. Konflikt mezi ultramoderním, výnosným pan-

stvim na jedné straně a jeho vymoženostmi, které vedou k sebeurčení a pacifikaci na straně druhé, se může vyostřit tak, že nebude možné popírat ho, může však trvat jako konflikt zvládnutelný a dokonce produktivní, neboť se stále větším technickým ovládním přírody roste i ovládní člověka člověkem. A toto ovládní redukuje svobodu, která je nutná *a priori* pro osvobození. Jedná se o svobodu myšlení v tom jediném smyslu, v němž může být myšlení v řízeném světě svobodné – jako vědomí jeho represivní produktivity a jako absolutní potřeba prolomit tento celek. Tato absolutní potřeba však nevládne právě tam, kde by se mohla stát hybnou silou dějinné praxe, příčinou kvalitativní změny. Bez této materiální síly zůstává i to nejbystřejší vědomí bezmocné.

Nezáleží na tom, jak se může veřejně manifestovat iracionální charakter celku a s ním i nutnost změny. Samo pochopení nutnosti nikdy nestačilo k postužení možných alternativ. Konfrontovaný s všudypřítomným působením daného systému života, jeví se jeho alternativy vždy jako utopické. A pochopení nutnosti, uvědomění si špatného stavu, nebude dostačovat na tom stupni, v němž vymoženosti vědy a úroveň produktivity utopické rysy alternativ odstraní – kde je utopická spíš etablovaná skutečnost než její opak.

Znamená to, že kritická teorie společnosti rezignuje a přenechává pole empírické sociologii, která zbavena každého jiného teoretického vedení výjima metodologického, padá za obět mylným závěrům deformované konkrétnosti a svým proklamováním ideologicky slouží vyřazení všech hodnotových soudů? Nebo dialektické pojmy opět jednou osvědčují svou pravdu – tím, že chápou svou situaci jako situaci společnosti, která je jimi analyzována? Odpověď by byla nasnadě, pokud bychom kritickou teorii posuzovali v jejím nejslabším článku – v její neschopnosti odhalovat osvobozující tendence *uvnitř* etablované společnosti.

Když kritická teorie společnosti vznikla, byla konfrontována s reálnými (objektivními a subjektivními) silami etablované společnosti, jež se pohybovaly (nebo k tomu mohly být vedeny) ve směru rozumnějších a svobodnějších institucí prostřednictvím rušení institucí existujících, jež se začaly stávat brzdou pokroku. To byl empirický základ, nad nímž se tyčila teorie. Z tohoto empirického základu se odvozovala idea uvolnění *inherentních* možností rozvoje, jinak blokováného a překrouceného – rozvoje materiální a duchovní produktivity, schopnosti a potřeb. I bez odhalení takových sil by byla kritika společnosti ještě platná a racionální, nebyla by však s to překládat svou racionalitu do pojmu dějinné praxe. Co z toho plyne? Že „uvolnění inherentních možností“ již nevyjadřuje přiměřené dějinné alternativy.

Spoutanými možnostmi rozvinutých industriálních společností jsou: rozvoj výrobních sil v rozšířeném měřítku, rozšíření ovládní přírody, rostoucí uspokojování potřeb stále většího počtu lidí, vyvážení nových potřeb a schopností. Tyto možnosti jsou však postupně realizovány pro-

středky a institucemi, které ruší jejich osvobozující potenciál. Takový proces omezuje nejen prostředky, nýbrž i cíle. Organizovány v totalitní systém rozhodují nástroje produktivity a pokroku nejen o současných, nýbrž i o možných aplikacích.

Na nejméně stupních stupňů figuruje panství jako administrace a v nejrozvinutějších sférách masového konzumu se spravovaný život stává dobrým životem celku, k jehož obraně jsou sjednocovány protiklady. To je čistá forma panství. Její negace se zpětně jeví jako čistá forma negace. Všechen obsah se zdá být redukován na jeden abstraktní požadavek konce panství – jediný opravdu revoluční požadavek a událost, které by ospravedlnily vymoženosti industriální civilizace. Tváří v tvář jeho účinnému odmítnutí se tato negace projevuje v politicky bezmocné formě „absolutního odmítnutí“, jež se jeví jako tím nerozumnější, čím více daný systém rozvíjí svou produktivitu a usnadňuje těžkosti života. Rečeno slovy Maurice Blanchota:

„To, co odmítáme, má svou hodnotu a význam. Právě proto je odmítnutí nutné. Existuje rozum, který již neakceptujeme, existuje projev moudrosti, který v nás vyvolává odpor, existuje výzva k souhlasu a usmíření. Dochází ke zlomu. Jsme nuceni k upřímnosti, která netrpí další spoluúčast.“³

Jestliže je však abstraktní charakter odmítnutí výsledkem totálního zvěcnění, pak pro odmítnutí musí stále ještě existovat konkrétní důvod, neboť zvěcnění je iluzí. Ze stejného důvodu musí být sjednocení protikladů *při vši své realitě* sjednocením iluzorním, které neodstraňuje ani rozpor mezi rostoucí produktivitou a jejím represivním používáním ani naléhavou potřebu rozpor řešit.

Boj o řešení však tradiční formy přerůstá. Totalitní tendence jednorozměrné společnosti činí tradiční prostředky a cesty protestu neúčinnými – snad dokonce nebezpečnými, protože trvají na iluzi suverenity lidu. Tato iluze obsahuje kus pravdy: „lid“, dříve ferment společenské změny, „se povznesl“ k tomu, aby se stal fermentem společenské soudržnosti. Spíše než redistribuce bohatství a vyrovnávání tříd je pro industriální společnost charakteristická nová stratifikace.

Ovšem pod konzervativní lidovou bází se nachází substrát psanců a autsajdrů: vykořisťování a pronásledování příslušníci jiných ras a jiných barev, nezaměstnaní a práce neschopní. Ti existují za hranicemi demokratického procesu; jejich život je vyjádřením nejbezprostřednější a nejrealnější potřeby ukončení nesnesitelných podmínek a institucí. Jejich opozice je tedy revoluční, nikoli však jejich vědomí. Jejich opozice zasahuje systém z vnějšku a není tedy odchylkou od systému, je elementární silou, znásilňující pravidla hry a odhalující ji tak jako hru falešnou. Když se

3 „Le Rufes“, in: *Le 14 juillet*, No.2, Paris, Octobre 1958.

shromáždí a vyjdou do ulic, bez zbraní, bez ochrany, aby požadovali ta nejprimitivnější občanská práva, vědí, že budou stát tvář v tvář psům, kamenům, bombám, vězením, koncentračním táborům dokonce i smrti. Jejich síla je v pozadí každé politické demonstrace za oběti zákona a pořádku. Fakt, že začali odmítat účastnit se hry, může být faktem označujícím začátek konce jedné periody.

Nic nesvědčí pro to, že to bude konec dobrý. Ekonomické a technické kapacity etablovaných společností jsou dostatečně velké, aby umožnily urovnání a ústupky potlačované straně; jejich ozbrojené síly jsou dostatečně vycvičeny a vyzbrojeny, aby se s krizovými situacemi vypořádaly. Strašidlo je však opět zde, v nitru rozvinutých společností i mimo jejich hranice. Snadno se nabízející historická paralela s barbary, ohrožujícími říši civilizace, prejudikuje sporný bod; druhá perioda barbarství se stejně tak může stát pokračováním říše samotné civilizace. Existuje však šance, že se v této periodě opět sejdou dějinné extrémy: nejrozvinutější vědomí humanity a jeho nejvíce vykořisťovaná síla. Není to však nic než šance. Kritická teorie společnosti nemá žádné pojmy, které by mohly překlenout propast mezi přítomností a její budoucností; tím, že nic neslibuje a neukazuje žádný úspěch, zůstává negativní. Tím chce zachovat věrnost těm, kteří bez naděje obětovali a obětují svůj život Velkému odmítnutí.

Na začátku fašistické éry Walter Benjamin napsal: *Nur um Hoffnungslosen willen ist uns die Hoffnung gegeben. (Naděje je nám dána jen kvůli beznadějným).*

nehá se to číst v.
ale dá. 15-2003

číst se to dá, ale má to příděrný styl
žel; v angličtině. Ale není obrovně
přesvědčivý v

OBSAH

Důsledná cesta Herberta Marcuseho	7
Předmluva	25
Paralýza kritiky: společnost bez opozice	32
Jednorozměrná společnost	43
1. Nové formy kontroly	66
2. Uzavření politického univerza	83
3. Vítězství nad nešťastným vědomím: represivní desublimace	108
4. Uzavření univerza jazyka	121
5. Negativní myšlení: poražená logika protestu	137
6. Od negativního myšlení k pozitivnímu: technologická racionalita a logika panství	158
7. Triumf pozitivního myšlení: jednorozměrná filozofie	171
8. Šance alternativ	184
9. Dějinné zaujetí filozofie	
10. Katastrofa osvobození	
Závěr	